

ظهور و موانع الطاف الهی در صحیفه سجادیه

مهناز تنها^۱

چکیده

لطف و رحمت عام الهی عطیه ای از جانب خداوند به تمام مخلوقاتش است که مؤمن و کافر، انسان و حیوان از آن بهره مند هستند. صحیفه سجادیه به عنوان یکی از آثار گرانقدر حضرت سجاد (علیه السلام) در بین شیعیان جایگاه ممتازی دارد و به الطاف الهی پرداخته است. همیشه مشکلات انسان از ندانستن نیست بلکه در بسیاری از موارد ناشی از غفلت و فراموشی است. دنیا و اسباب آن موجبات غفلت انسان است. با کمی دقت میتوان دریافت حیطه الطاف الهی بسیار گسترده است. از این رو بررسی جلوه های الطاف الهی و موانع الطاف الهی یکی از مباحث ضروری است تا انسان را از غفلت خارج کند. این پژوهش که به شیوهی توصیفی نگاشته شده است. پس از بررسی الطاف الهی در صحیفه سجادیه که از جمله آنها: نعمت دین اسلام و شریعت آسان نعمت وجود پیامبر اکرم ﷺ، نعمت هدایت و عمل به مقتضای آن، نعمت ولایت (والاثرین نعمت)، توفیق توبه و استغفار، سپس موانع در الطاف الهی و موجبات سلب این الطاف را با توجه به گفتار امام سجاد (علیه السلام) در کتاب صحیفه سجادیه بیان شد که از جمله آن موانع: استخفاف و سبک شمردن وعده های الهی، پیروی از هوای نفس و شهوات، گناه و معصیت، عقوبت والدین، حب دنیا است.

کلید واژه‌ها: الطاف الهی، ظهور الطاف الهی، صحیفه سجادیه، موانع الطاف الهی.

^۱ . طلبه سطح ۲، مدرسه علمیه کریمه اهل بیت (ع)

مقدمه

امام سجاد السلام در زمانه ای می زیسته‌اند که «جمود فرهنگی» و «رکود علمی» حاصل از سیطره زینبار بنی امیه بر امت اسلامی، فضای تاریکی را پدید آورده بود و تنها سلاح برنده و مؤثر در برابر ظلم و انحرافات حاکمان وقت، حرکتی اجتهادی فکری و جنبشی علمی و فرهنگی بود که می توانست آن فضای جامد و راکد را از بین ببرد. از این رو، در آن دوران سیدالساجدین و زینت عابدان امام سجاد (علیه السلام) بهترین طرح مبارزاتی ممکن و نقشه رهایی از سلطه ظالمانه فکری و فرهنگی امویان را طراحی کرد.

صحیفه سجادیه تنها دعا و بیان حاجت نیست بلکه دریای بیکرانی از علوم و معارف و به منزله یک دایره المعارف است که آنچه انسان برای سعادت خودش بدان نیاز دارد در آن یافت میشود؛ و پس از قرآن و نهج البلاغه، بزرگترین و غنی ترین گنجینه حقایق و معارف الهی به شمار میرود، به طوری که بزرگان شیعه آن را «اخت القرآن»، «انجیل اهل بیت» و «زبور آل محمد» نامیده اند. امروزه اکثر انسانها با اینکه غرق در الطاف الهی هستند کمتر به آنها توجه میکنند یا به طور کامل از آنها غافل شده اند، یکی از مباحثی که امام سجاد السلام در صحیفه به آن پرداخته، موضوع الطاف الهی است؛ عوامل جلب و سلب رحمت الهی نکته دیگری است که حضرت برای افزایش انگیزه بندگی و دستیابی به سعادت و خوشبختی بیان می کنند؛ بنابراین آگاهی نسبت به الطاف خداوند و نعمت های بی منت او، بویژه مستند به صحیفه ضرورت دارد.

نگارنده تلاش کرده است در حد توان خود با توجه به آیات مربوط به لطف و رحمت الهی و جملات زین العابدین (علیه السلام) اشاراتی به جلوه های الطاف الهی نماید، سپس راه های قرار گرفتن در مسیر لطف و رحمت الهی (مشمولان) و نیز موانع الطاف الهی و موجبات سلب آن (محرومان) را از منظر اخلاقی و رفتاری بررسی کرده است، با این امید که در سایه شناخت این عوامل و موانع و عمل به آنها بتوان قطره ای از دریای لطف و رأفت حق تعالی را چشید.

امام درباره الطاف الهی در ادعیه گران بهای خود چه مطالبی را مطرح نموده اند. در حقیقت شناخت الطاف الهی برای پیشگیری از رفتارهای مذموم و پاکسازی رذیلت ها و رفتارهای ناپسند بسیار مؤثر است. انگیزه انتخاب موضوع به خاطر محتوا و مضامین عمیق و سازنده این کتاب که به حق «زبور آل محمد صا علیهم و اخت القرآن» نامیده شده است میباشد. تبیین وظایف انسان در قبال انواع مختلف و گستره وسیع لطف و رحمت الهی و نیز آثار و نتایج این الطاف از منظر صحیفه سجادیه، از دیگر نکاتی است که در این پژوهش به آنها اشاراتی میشود. این تحقیق که به شیوه توصیفی نگاشته شده است در

پی پاسخ به این پرسش است که ظهور و موانع الطاف الهی از منظر صحیفه سجادیه چیست؟ تاکنون تحقیقاتی در این زمینه صورت گرفته از جمله ۱. کتاب «جلوه های رحمت الهی» نوشته انصاریان که در این کتاب به رحمت خداوند متعال در مخلوقات پرداخته شده است ۲. پایان نامه با عنوان «گستره رحمت الهی از دیدگاه آیات و روایات» نوشته صافی خداوند متعال با توجه به رحمت واسعه‌ای که دارد نسبت به تمام موجودات حتی کافران رحمت دارد و به نها نیز رزق و روزی می‌دهد و این مهم در آیات و روایات فراوانی بیان شده است. ۳. پایان نامه با عنوان «جلوه های رحمت در نظام هستی» نوشته: سهراب پور اینکه در چه زمینه‌هایی و به چه مقدار رحمت در عالم هستی و در بین تمام مخلوقات وجود دارد و مصادیق مهم رحمت در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است.

سوابق تحقیقات نشان می‌دهد در میان آثار نویسندگان تألیفی که به طور مستقل به بحث در این موضوع پرداخته باشد وجود ندارد ولی بصورت پراکنده مطالبی مختصر که به نوعی به برخی از مباحث مربوط به این موضوع اشاره دارند در کتابها مقالات و پایان نامه ها یافت شد با همه این اوصاف تحقیق در خور توجه پیرامون این موضوع حسب اطلاع پژوهشگر یافت نشد

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- الطاف

واژه «لطف» در اصل مصدر است و از دو باب ثلاثی مجرد می‌باشد: یکی «لطف» بر وزن فَعَلَ؛ که به معنای رفق و مدارا بوده لطف با فتحه؛ و دیگری «لطف» بر وزن فَعَلَ و «لطف با ضمه به معنای دقت و کوچکی و ریز بودن می‌باشد.^۱» يقال: لطف به و له بالفتح، یلطف لطفاً إذا رَفَّقَ به. فأما لطف، بالضم، لطیف "از اسماء الهی است و معنای آن مدارا کننده و مهربان با بندگان است برخی نیز لطیف را به معنای کسی میدانند که عالم به دقایق امور است و احاطه . آنها دارد. در واقع لطیف کسی است که با رفق و مدارا عطا می کند و کسی است که رفق و مدارا در فعل و علم به دقایق و ظرایف امور و مصالح آنها در او جمع باشد و آنچه را بنده دوست دارد با رفق و مدارا به او برساند.^۲

زبیدی لطیف را چنین تعریف میکند لطیف صفتی است از صفات خداوند و اسمی است از اسماء خداوند که معنایش را این گونه آورده اند: خداوند به وسیله رساندن منافع به بندگان که از روی لطف

۱ ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۲۵۰.

۲ ابن منظور، محمد بن مکرم لسان العرب، ج ۹، ص ۳۱۶.

رأفت است به مخلوقاتش لطف می کند»^۱.

۱-۲- موانع

موانع جَمْعُ مانع و از ریشه منع است «منع در زبان فارسی به معنای دور کردن و دفع و رد، جلوگیری، ممانعت کردن، بازداشتن کسی از کاری و چیزی است. واژه " منع " در لغت عرب به دو معنی مستعمل شود یکی باز داشتن از کاری^۳ و دیگری ندادن چیزی، که ضد عطا و بخشش است^۴

۳- ظهور الطاف الهی در صحیفه سجادیه

در آیات قرآن و روایات معصومان به نعمتهای معنوی بسیاری اشاره شده است مانند نعمت ولایتکه نعمت مطلق است و یا یک بیماری که ظاهری دردناک و ناخوشایند دارد اما باطنی سرشار از رحمت، چرا که سبب زدودن گناهان و مایه طهارت و پاکی و آزادی از عذاب می شود. محدود کردن نعمت ها به خوردنی ها و پوشیدنی ها و خانه و چیزهایی که ظاهری لذیذ دارند، نوعی ناسپاسی محسوب می شود .

۳-۱- نعمت دین اسلام و شریعت آسان

دین و شریعت موهبتی معنوی از جانب پروردگار مهربان می باشد که در پرتو عمل به دستورات آن انسان به سعادت دنیا و آخرت دست می یابد و بدون شریعت نمی توان به پیشرفت همه جانبه دست یافت و در نردبان ترقی و کمال گام نهاد. از میان ادیان الهی دین اسلام آخرین و کامل ترین ادیان است که این خود موهبت و لطفی دیگر به امت اسلام می باشد و با آمدن این دین، دین دیگری نزد خدا مقبول نمی باشد آنجا که فرموده: ﴿وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ و هر که جز اسلام، دینی [دیگر] جوید، هرگز از وی پذیرفته نشود، و وی در آخرت از زیانکاران است. ﴿

در بیانات پیشوایان دینی نیز «دین» جلوه ای از رحمت و لطف الهی محسوب می شود و به عنوان

۱ حسینی، زبیدی تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۲، ص ۴۸۰

۲ همان، ج ۱۱، ص ۴۶۵؛ بستانی فؤاد افرام، فرهنگ، ابجدی، ص ۸۷۲

۳ قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، ج ۶، ص ۲۹۲

۴ ابن منظور محمد بن مکرم لسان العرب، ج ۸، ص ۳۴۴

۵- سوره مبارکه آل عمران، آیه ۸۵.

یکی از بزرگترین نعمت های الهی می باشد که جای شکر بسیار دارد پیامبر اکرم ﷺ در پاسخ به ابن عباس، دین اسلام را از نعمت های آشکار پروردگار معرفی می کند و می فرماید: «ای پسر عباس اما منظور از نعمت ظاهر و آشکار اسلام و خلق و ساختار نیکوی خلقت انسان و رزق و روزی هایی که به وفور بر انسان ارزانی داشته، میباشد».

امام سجاد (علیه السلام) نیز در فرازی در صحیفه، دین را از موهبت های الهی دانسته و خدا را بر این موهبت که سبب رسیدن به سرای سلامت می گردد حمد می کنند و می فرماید: «وَأَمْدُ اللَّهِ الَّذِي حَبَانَا بِدِينِهِ، وَاخْتَصَّنَا مِلَّتِهِ، وَسَبَّلَنَا فِي سَبِيلِ إِحْسَانِهِ لِنَسْلُهَا بِمَنْهٍ إِلَى رِضْوَانِهِ، حَمْدًا قَبْلَهُ مِنَّا، وَبِرُضَى بِهِ عَنَّا؛ وَسِياسِ خَدَايَ رَا كِه دِينِ خُود رَا بِه مَا هِدِيه كُرد، وَ مَا رَا بِه أَئِينِ خُويشِ اخْتِصَاصِ دَاد، وَ دَر رَاهِ هَايِ احْسَانِش، مَا رَا رَاهِي نُمُود، تَا دَر آن (راهها)، بِه وَسِيْلَه نَعْمَتِش بِه سُويِ خُشْنُودِي اش رُويِم. سِياسِي كِه آن رَا از مَا بِيذِيرِد وَ بِه سَبَبِ آن از مَا خُوشْنُود شُود.»

حضرت در مقامی دیگر، اسلام را دین برگزیده و پسندیده حضرت حق دانسته که ما را بسوی آن هدایت نموده است: «هَدَيْتَنَا لِدِينِكَ الَّذِي اصْطَفَيْتَ، وَمِلَّتِكَ الَّتِي ارْتَضَيْتَ، وَسَبِيلِكَ الَّذِي سَهَّلْتَ، وَبَصَّرْتَنَا الزَّلْفَةَ لَدَيْكَ، وَالْوُصُولَ إِلَى كَرَامَتِكَ» ما را به دینت؛ دینی که برگزیده ای، و به آیینت؛ آیینی که پسندیده ای و راحت؛ راهی که هموار کرده ای هدایت فرمودی، و به چیزی که مایه قرب به توست، و زمینه رسیدن به کرامت، بینا کردی».

نتیجه آنکه دین و شریعت موهبتی معنوی از جانب پروردگار مهربان می باشد و از میان ادیان الهی دین اسلام آخرین و کامل ترین ادیان است که این خود موهبت و لطفی دیگر به امت اسلام می باشد همچنین آسان بودن این دین و شریعت از دیگر نمودهای الطاف گسترده الهی است و ما را به این واقعیت می رساند که این دین بر پایه رحمت بنا شده است.

۳-۲- نعمت وجود پیامبر اکرم ﷺ

الطاف و رحمت پیامبر ﷺ، تجلی رحمت و رأفت بیکران الهی است هر آنچه از رحمت نبوی در دنیا و آخرت نصیب افراد می شود، پرتوی از رحمت الهی است در قرآن پیامبر اعظم رحمت برای عالمیان

۱ - طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۵۰۱؛ هاشمی خویی، میرزا حبیب الله، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه

خوئی) مترجم حسن زاده آملی، حسن و کمرهای، محمد باقر، ج ۵، ص ۳۴۴.

۲ - صحیفه سجادیه، دعای ۴۴، بند ۲.

۳ همان، دعای ۴۵، بند ۱۹.

سودای قلبم، عشق دنیای پست را که مرا از آنچه نزد توست باز می دارد، و از طلب وسیله برای رسیدن به پیشگاهت مانع می شود، و از به دست آوردن مقام قرب به تو بی خبر می کند ریشه کن فرما.»
نگرش دوم درخواست دنیا برای عبادت و بندگی خدا می باشد حضرت در این زمینه می فرمایند: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَالْقِنِي مَنُونَةَ الْإِكْتِسَابِ، وَارْزُقْنِي مِنْ غَيْرِ احْتِسَابٍ، فَلَا أَسْتَغِلَّ عَنْ عِبَادَتِكَ بِالطَّلَبِ، وَلَا أُحْتَمِلَ إِصْرَ تَبِعَاتِ الْمُكْسَبِ خَدَايَا.. بر محمد و آلش درود فرست و مرا از کسب روزی به دست آوردن با رنج بی نیاز کن و بی حساب روزی ده تا از عبادت و بندگی تو برای به دست آوردن روزی باز نمانم و زیر بار سنگینی زیان ها و بدی عواقب کسب نروم.»

بنابراین ویژگی دنیا دوستی با نگرش های مختلف آن، نظیر نگرش مستقل به دنیا یا مقدمه بودن دنیا برای آخرت، از آنجا که منشأ رفتارهایی در انسان می شود از قبیل: حرص و آز، در صورت نگرش مستقل به دنیا داشتن و زهد، تلاش برای آباد ساختن آخرت، در صورت نگرش مقدمه بودن دنیا برای آخرت، از این ویژگی انسان به عنوان یک مبنای تربیتی در صحیفه سجادیه بحث می شود.

امام سجاد (علیه السلام) در دعای نهم به مقایسه وضعیت ناچارای انسان در گزینش امر دین یا دنیا می پردازد و در این مقایسه زیان و ضرر را در دنیای زودگذر نادیده می انگارد و مخاطب را به پایداری در امر آخرت و دین حق فرا می خواند «اللَّهُمَّ وَمَتَى وَقَفْنَا بَيْنَ نَقْصَيْنِ فِي دِينٍ أَوْ دُنْيَا، فَأَوْقِعِ النِّقْصَ بِأَسْرَعِهِمَا فَنَاءً، خَدَايَا.. هرگاه در ارتباط با دین یا دنیا، میان دو کاهش قرار گرفتیم، کاهش را بر دنیامان که زودتر از دست می رود، وارد کن» در چنین انتخابی توفیق بهره مندی از نصرت الهی رسیدن به منزلگاه هدایت و دوری از غفلت و گمراهی به سوی پروردگار است

دنیا دوستی اگر در جهت رضای الهی باشد نه تنها موجب محرومیت از الطاف الهی نمی گردد بلکه لطف و رحمت الهی را سرازیر می نماید سید الساجدین (علیه السلام) در این باره می فرماید: «وَأَجْعَلْ مَا خَوَّلْتَنِي مِنْ حُطَايَاهَا، وَعَجَّلْتَ لِي مِنْ مَتَاعِهَا بُلْغَةً إِلَى جِوَارِكَ وَوَصْلَةً إِلَى قُرْبِكَ وَذَرِيعَةً إِلَى جَنَّتِكَ، إِنَّكَ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ، وَأَنْتَ الْجَوَادُ الْكَرِيمُ وَآنِجَهَ از تَوْشَهٗ نَاجِيزِ دُنْيَا به مَن دادی، و از کالای بی ارزشش برای من پیش انداختی، وسیلهٔ رسیدن به جوارت، و پیوستن به مقام قرب حضرتت، و

۱ - صحیفه سجادیه، دعای ۴۷، بند ۱۰۹

۲ همان، دعای ۲، بند ۲۴.

۳ - صحیفه سجادیه، دعای ۹، بند ۲

سببی به سوی بهشت قرار ده؛ همانا تو دارنده احسان عظیمی، و تو بخشنده کریمی.»
حجاب رفاه و تجمل موج رفاه زدگی که در جامعه خود به خود به وجود می آمد و مردم به سمت
تجملات دنیا کشیده می شدند در چنین فضایی که مسخ ارزش های اسلامی و دینی رخ داد حضرت
امام سجاد(علیه السلام) در قالب دعا، بزرگترین منشور تربیتی جهان اسلام را بعد از قرآن و نهج البلاغه
برای ما به یادگار گذاشتند.

نتیجه‌گیری

لطف از اوصاف خداوند است که معنای آن با آنچه بین ما انسانها متداول است فرق می‌کند لطف در بین ما به معنای دلسوزی چه به جا و چه بیجا اما در مورد خداوند یعنی افاضه نعمت به بندگان میباشد. سیدالسادین امام علی بن حسین السلام خود، جلوه ای از الطاف حق و قادر به توصیف زیبایی از آنها گفته می‌باشند و صحیفه به عنوان یکی از آثار گرانقدر آن حضرت هم از گستردگی الطاف الهی سخن گفته‌اند. با بررسی نیایشهای امام سجاد السلام در صحیفه سجادیه که سرشار از مضامین لطیف و دلپذیر است برخی از جلوه های الطاف الهی عبارتند از نعمت وجود و حیات، دین اسلام، هدایت، امتحان الهی، توبه، بیماری، وحدت اختیار و آزادی و.... همچنین مشخص شد الطاف خداوند همیشه گسترده است و هیچ مانعی برای استفاده کسی نیست و شامل کسانی میشود که خود را در گستردگی آن قرار دهند و برای رسیدن به آن تلاش کنند؛ در رحمت عامه خداوند موجبات و موانع بی معناست اما آنچه مایه محرومیت انسانها از الطاف خاصه خداوند میشود دوری جسم و روح آنها از خدا و الطافش است ارزش برتر و ویژه برخوردار از الطاف خاص الهی است که به بندگان ویژه عنایت میشود علی بن حسین (علیه السلام) نیز در صحیفه به نوعی راهکار دریافت و مواقف بروز این نوع الطاف را ارائه داده است و مواردی همچون پیروی از آیات قرآن، بخشش دیگران، گریه و زاری به درگاه الهی، نماز شب، صدقه دادن، توبه را موجب سرازیر شدن الطاف خاص الهی میدانند. حضرت موانع رسیدن به فیض و لطف الهی را استخفاف و سبک شمردن وعده های الهی، پیروی از شهوات و هوای نفس گناه و نافرمانی حضرت حب دنیا برشمرده است.

فهرست منابع

- * قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی
 * صحیفه سجادیه، قم، دفتر نشر الہادی، چ ۱، ۱۳۷۶.
۱. ابن بابویه، محمد بن علی، علل الشرائع، مترجم: مسترحمی، ہدایت اللہ ، انتشارات کتاب فروشی مصطفوی ، تہران،
 ۲. ابن جوزی، یوسف بن قزاوعلی (سبط بن الجوزی) ، تذکرۃ الخواص من الأئمۃ فی ذکر خصائص الأئمۃ، بیروت، مؤسسہ اہل البیت، ۱۰۴۱ق ،
 ۳. ابن فارس، معجم مقاییس اللغہ تحقیق محمد عبدالسلام محمد ہارون قم مکتبۃ الاعلام الاسلامی، بی تا
 ۴. ابن منظور، محمد بن مکرم لسان العرب بیروت دار صار. سوم: ۱۴۱۴ق.
 ۵. احمد بن اعثم کوفی، ابی محمد، الفتوح، بیروت، دارالندوہ الجدیدہ، بی تا
 ۶. بستانی فؤاد افرام، فرہنگ ، ابجدی ، مترجم ، مہیار ، رضا، تہران، انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ، ۱۳۷۵ش
 ۷. بغدادی، محمد بن سعد بن منیع، الطبقات الکبری، بیروت، مؤسسہ آل البیت لاحیاء التراث، ۱۴۱۶ق
 ۸. حر عاملی، محمد بن الحسن وسائل الشیعہ، قم مؤسسہ آل البیت عاملی، ۱۴۰۹ق
 ۹. حسینی زبیدی، محمد مرتضی ، تاج العروس من جواهر القاموس ، بیروت، انتشارات دار الفکر، چاپ اول ، ۱۴۱۴ ق
 ۱۰. رضایی اصفہانی، محمد علی، تفسیر قرآن مہر، انتشارات پژوہشہای تفسیر و علوم قرآن ، قم، ۱۳۸۷. ش
 ۱۱. سید بن طاووس، علی بن موسی ، اللہوف علی قتلی الطفوف (غم نامہ کربلا)، مترجم: محمدی اشتہاردی، محمد، تہران ، انتشارات مطہر، چاپ اول ، ۱۳۷۷ ش
 ۱۲. شیخ بہایی، محمد بن حسین، منہاج النجاح فی ترجمۃ مفتاح الفلاح ، مترجم بسطامی، علی بن طیفور، تہران، انتشارات حکمت، چاپ ششم ، ۱۳۸۴ ش
 ۱۳. صدر الدین شیرازی، محمد بن ابراہیم ، شرح أصول الکافی، تہران ، انتشارات مؤسسہ مطالعات و تحقیقات فرہنگی، چاپ اول ، ۳۸۳۱ ش
 ۱۴. طبرسی، فضل بن حسن ، مجمع البیان فی تفسیر القرآن ، چ دوم، انتشارات علمی و

فرهنگی، ۱۳۷۲

۱۵. فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی، ترجمه و شرح صحیفه کامله سجادیه، تهران، انتشارات

فقیه، چاپ دوم سال ۱۳۷۶ ش

۱۶. قرشی بنایی، علی اکبر، قاموس، قرآن تهران انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم،

۱۴۱۲ ق

۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب، ۸۸۳۱، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، الطبعة الثالثة

۱۸. مجد فقیهی، محمد علی، آشنایی با صحیفه سجادیه، مرکز جهانی علوم اسلامی، قم، چاپ

اول، ۱۳۸۵

۱۹. مجلسی محمد باقر بن محمد تقی. بحار الأنوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی، اول: ۱۴۰۴ ق

۲۰. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران، معین، ۱۳۸۱

۲۱. هاشمی خویی، میرزا حبیب الله، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة (خوئی) مترجم

حسن زاده آملی، حسن و کمرهای، محمد باقر، انتشارات مکتبه الإسلامیه، تهران، چاپ

چهارم ۱۴۰۰ ق